

Marek Woś

Akademia Nauk Stosowanych Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Szczecinie

Krótką historia realizmu krytycznego i socjologii podmiotowości w Polsce

Wprowadzenie

Nauki społeczne od początku, to znaczy od – między innymi – Claude’a Henri de Saint-Simona, Auguste’a Comte’a oraz Karola Marksa, intrygowało zjawisko kryzysu społecznego, właściwego ich czasom. Często pojmowali oni swą rolę jako tych, którzy mają wskazywać, czym jest szczęście ludzkości, jak je osiągnąć, jak unikać tego, co stoi owemu szczęściu na przeszkodzie.

Początki realizmu krytycznego

Socjologia realizmu krytycznego (Wielecki, 2018, s. 45–70) XX i XXI wieku zmagą się z pytaniami powstającymi podczas procesu badawczego, próbując podpowiadać pełniejsze, pogłębione rozumienie rozstrzyganych zagadnień. W jej podejściu do badań dostrzegalny jest krytyczny rozum ukazujący otwarty system przyczynowy. Ten ostatni wymieniony aspekt wydaje się istotny, ponieważ w istnieniu praw przyczynowości ulokowany jest żywotny problem (Patomäki, 2019, s. 190).

Oczywiście, to socjologowie pozytywistyczni położyli fundamenty pod nową dyscypliną naukową, jednak nie do końca odnaleźli odpowiedzi na pytania, które stawiali sobie w kwestii funkcjonowania społeczeństwa i ludzi w nim żyjących. Ujawniając pewne procesy dziejące się w społeczeństwie, nie zawsze potrafili wytłumaczyć związek przyczynowy pomiędzy strukturą (społeczeństwem) a człowiekiem. Jednakże dzięki ich wysiłkowi socjologia ugruntowała się na polu naukowym, pytając m.in. o porządek społeczny.

Dopiero pod koniec XX wieku w socjologii wyłoniła się nowa koncepcja zmian społecznych, a także historycznych, m.in. teoria podmiotowości i stawania się społeczeństwa, która w naukach społecznych jak dotąd rodzi wiele wątpliwości. Zaczęto w niej podkreślać mechanizm napędowy zmian, dostrzegając – obok aktywności indywidualnej – także zbiorową, która tworzy świat społeczny. Zwrócono uwagę nie na deterministyczną konieczność, ale na rolę swobodnych wyborów. Zaakcentowano decyzję podejmowaną przez działające jednostki i grupy. Zauważono znaczenie przypadku i emocji oraz kaprysu. Dostrzeżono otwartość, alternatywność i wielokierunkowość możliwych procesów. Poszukiwano w socjologii *praw*

zmienności, jako istotnych *praw dotyczących historii*, a nie jak dotąd *praw historii*, które miały obejmować całość dziejów (Woś, 2022, s. 126).

Z kolei konstruktywiści nie skupiają się na opisowym *jak* oraz na wyjaśnianiu *dłaczego*, ale zakładają przede wszystkim niezależność ludzkiej wiedzy od obiektywnego świata niedostępnego ludzkiemu dociekaniu, który analizowany może być przeto wyłącznie poprzez konstrukty, tzn. struktury poznawcze wytwarzane przez umysł (Zwierzdzyński, 2012, s. 121–122). Dopiero pod wpływem czasu, jak zauważa Margaret S. Archer, we współczesnych teoriach społecznych, socjologii relacyjnej, jak i w teorii krytycznej zaczęto odwoływać się do *imperatywu refleksyjności* (Archer, 2012; Donati, Archer, 2015). Dostrzeżono bowiem w podmiocie poznającym i działającym zdolność do kategoryzacji i klasyfikacji obiektów otaczającej go rzeczywistości. Refleksja ta stała się podstawą nurtu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku, który za centrum zainteresowania przyjął zagadnienie intersubiektywności świata społecznego ujmowanego na sposób fenomenologiczny lub też pragmatyczny (Hałas, 2012, s. 162–188). Jednakże, jak zauważa Elżbieta Hałas, socjologia interpretacyjna nie jest zbyt często uwzględniana na polu badań w różnych metateoriach, tzn. hermeneutycznej i krytycznej oraz postmodernistycznej (Hałas, 2005, s. 7 i nas.). *Interakcjonizm symboliczny* – twierdzi autorka – od samego początku jest środowiskiem badawczym niezwykle zróżnicowanym, o charakterze interdyscyplinarnym. Należy tu wspomnieć, że socjologia interpretacyjna jest często zubożona, kiedy sprowadza się ją wyłącznie do koncepcji Ervinga Goffmana (Hałas, 2016, s. 42). Wszelkie bowiem działania ludzkie w trakcie interakcji, według Herberta Blumera, w stosunku do innych osób lub też rzeczy, są dokonywane na podstawie nadanego im znaczenia, zaś ich modyfikacja oraz manipulowanie znaczeniami przebiega w procesie interpretacji (Blumer, 1969).

Pomimo uwagi E. Hałas, warto zauważyć, iż należący do pokolenia drugiej szkoły chicagowskiej, wspomniany E. Goffman skupił się w uprawianiu socjologii na doświadczeniu podmiotu oraz na jego sprawczości. Typ tożsamości, który nadaje on jednostce podczas procesu interakcji, powiązany jest mocno ze stopniem bliskości relacji, która łączy wszystkich jej uczestników. Dlatego też w kontaktach z innymi dana osoba postrzegana jest jako ktoś niepowtarzalny i obdarzony charakterystycznymi cechami (Goffman, 1979). Krzysztof Wielecki ujął to lapidarnie, twierdząc, iż Goffman interesował się przede wszystkim kontekstem funkcjonowania społeczeństwa mało poznanym przed nim, tzn. kontaktami bezpośrednimi – *twarzą w twarz*. W swoim namyśle nad społeczeństwem utrzymywał bowiem, że jest ono pierwotne, a przeżycia jednostek względem niego wtórne (Wielecki, 2003, s. 36).

Mówiąc o interakcjonizmie symbolicznym na polu polskiej nauki, warto wspomnieć Floriana Znanięckiego, który należy do pionierów tego kierunku. Punktem wyjścia w jego

teorii socjologicznej stało się przyjęcie zasady *współczynnika humanistycznego*, który odpowiada głównej przesłance symbolicznego interakcjonizmu. Zgodnie z jego myślą, człowiek żyje w środowisku symbolicznym, wśród znaczących obiektów, a nie tyle pośród rzeczy (Hałas, 1985, s. 95). Dlatego odróżniał on rzeczy i wartości, które posiadają treść wyodrębniającą ją jako przedmiot empiryczny od innych obiektów. Zgodnie z jego myślą, treść posiada znaczenie sugerujące inne obiekty, z którymi wcześniej była ona aktywnie połączona. Według Znanieckiego, rzecz nie ma żadnego znaczenia, ponieważ posiada ona treść oznaczającą wyłącznie siebie (Znaniecki, 2008, s. 72). Tak więc teoria podmiotowa nie zgadza się z założeniami tradycyjnego podejścia do istnienia obiektywnej i uporządkowanej rzeczywistości, ponieważ według niej rzeczywistość jest współtworzona przez aktywne podmioty ludzkie. Tym samym odwołuje się ona do warstwy epistemologicznej, zwracając uwagę na relacyjność klasycznego podziału na podmiot i przedmiot poznania, oraz metodologicznej, podkreślając odrzucenie naturalizmu metodologicznego poprzez zastąpienie go podejściem interdyscyplinarnym. Na poziomie zaś normatywnym neguje ona postulat wolności od wartościowania (Baranowski, 2019, s. 10).

Wspominając powyższe orientacje socjologiczne, nie wolno pominąć postmodernizmu drugiej połowy XX wieku, który odwoływał się poprzez negację do zjawiska modernizmu. Został ukształtowany w czasach poważnego kryzysu o charakterze cywilizacyjnym, u którego podstaw leży rozwój osiągnięć technicznych i naukowych, powodujący w zaawansowanych społeczeństwach poważne i szybkie przemiany technologiczne (Wielecki, 1998).

Koncepcją konkurencyjną do wspomnianych powyżej nurtów jest realizm krytyczny, który objaśnia społeczeństwo jako ukazującą się wielowarstwowo otwartą rzeczywistość systemową. Zauważmy koniecznie już na początku, iż w systemach otwartych – a takim jest człowiek, społeczeństwo i kultura – podobne lub nawet te same skutki mogą zostać wywołane przez różnorakie przyczyny, jak również te same moce przyczynowe oraz mechanizmy zdolne są do generowania różnych skutków w różnych kontekstach. W podejściu realizmu krytycznego do społeczeństwa istotne jest jeszcze uwzględnienie sytuacji, w której struktury są zależne od działań i koncepcji, a zatem raczej mogą być przyczynowo-skutkowe, a zasady – w tym również prawa – mogą ulegać zmianie (Patomäki, 2019, s. 190). W tę narrację wpisuje się stwierdzenie Simona Blackburna, który jest zdania, że celem wszelkich dążeń intelektualnych jest prawda, ponieważ nie można stwierdzić z poczuciem zadowolenia, „że *p*, jeśli nie jest tak, że *p*”. Tym samym według niego każdy rodzaj dociekań okaże się porażką, wówczas kiedy kończy się twierdzeniem, że jest tak, kiedy tak wcale nie jest (Blackburn, 2016, s. 18–19). Na podstawie tych i innych przemyśleń doszedł on do przekonania, że realizm krytyczny to „każda doktryna godząca wiarę w rzeczywistość, niezależną, obiektywną naturę świata (realizm) z przeświadczeniem

o zasadniczo umysłowym charakterze przeżyć zmysłowych, dzięki którym poznajemy świat (dlatego krytyczny). Realizm krytyczny, w przeciwieństwie do realizmu naiwnego, utrzymuje, że umysł poznaje świat jedynie za pośrednictwem treści czy przekazów percepcji i myślenia” (Blackburn, 2004, s. 339–340).

Powróćmy do uwagi o kryzysie cywilizacyjnym, który najpierw pojawia się w socjologicznym pozytywizmie XIX wieku jako reakcja na przemiany industrialne. Socjologowie starają się wówczas znaleźć taką wiedzę, która przezwyciężyłaby ów kryzys. Jak uważał A. Comte, społeczeństwo było w stanie głębokiego kryzysu, dlatego też od nauki oczekiwał jego przezwyciężenia (Szacki, 2003, s. 246). A zatem socjologia ukształtowana w tym okresie stała się niejako *oddziałem interwencyjnym* filozofii, używając określenia K. Wieleckiego, podejmującym wyzwanie rozpędzającej się wówczas cywilizacji industrialnej (Wielecki, 2018, s. 51).

Twórcami współczesnego realizmu krytycznego są Roy Bhaskar i Margaret Scotford Archer. U podstaw tego nurtu leży założenie, że dla przedmiotu badań przyrodniczych charakterystyczne są systemy zamknięte, zaś nauki społeczne i humanistyczne związane są z systemami otwartymi. Dlatego też R. Bhaskar krytycznie odnosił się do pozytywizmu, unaoczniając jego niemożność wykazania przyczyn i warunków determinujących przeprowadzenie doświadczenia w nauce. Zgodnie zatem z jego stanowiskiem, w świecie zróżnicowanym i zmiennym istnieją byty nieobserwowalne i niezależne od badacza, tj. struktury mające realne i trwałe właściwości. Będąc co do tego przekonany, uważa on, że świat, który jawi się badaczowi, kierując jego uwagę w stronę założeń ontologicznych, podlega jego interwencji poprzez manipulację jego elementami w celu ujawnienia czegoś, czego inaczej nie dałoby się dostrzec. Tym samym warunkiem zrozumiałości percepcji jest to, że zdarzenia zachodzą niezależnie od doświadczeń (Bhaskar, 2008, s. 2). Należy również nadmienić, iż R. Bhaskar w swoich przemyśleniach nie przedstawił stałych i uniwersalnych warunków poznania ludzkiego, ponieważ zakłada on, iż jest ono w jakimś stopniu omylne, także w formie transcendentalnej (Bhaskar, 2008, s. 50).

Dziś ta orientacja liczy tysiące zwolenników z wielu dyscyplin wiedzy, którzy z przekonaniem praktykują tę postawę paradygmatyczną w swoich badaniach. U podstaw swoich rozważań badacze założyli, że świat jest ustrukturalizowany i w złożony sposób uwarstwiony. Na czoło swych zainteresowań wysunęli problem sprawstwa oraz struktury społecznej, a także kultury. Oprócz tego Bhaskar i Archer zwrócili uwagę na to, iż w badaniu rzeczywistości należałoby uwzględnić głębię wewnętrznych relacji pomiędzy wspomnianymi warstwami. Zaproponowali transcendentalną koncepcję rzeczywistości. Główny akcent położyli na ontologię, i to nie tylko w filozofii, ale także w socjologii, ekonomii i innych naukach. Epistemologię uzależnili od rozstrzygnięć ontologicznych.

Uznali także, że do rzeczywistości nie mamy bezpośredniego lub natychmiastowego dostępu (Bukowska, 2022, s. 59).

Roy Bhaskar zaproponował model *dialektycznego realizmu krytycznego* jako podejścia filozoficznego w opisywaniu i interpretowaniu wiedzy o ludziach i strukturach społecznych, interesując się przede wszystkim ich ontycznymi podstawami (Bukowska, 2022, s. 157). Wyodrębnił dwa wymiary poznania naukowego: *przechodnie*, które dotyczy wiedzy wytworzonej społecznie, w ramach działalności społecznej ludzi, oraz *nieprzechodnie*, polegające na identyfikacji rzeczywistości od strony ontologicznej, niezależnej od jednostki (Bhaskar, 2008, s. 52). Swoje poglądy skoncentrował wokół trzech nurtów w ramach filozofii nauki, tj. empiryzmu, transcendentalnego kantowskiego idealizmu i transcendentalnego realizmu (Bhaskar, 2008, s. 24–25). Tak więc był on przekonany co do tego, że człowiek, choć tylko częściowo i w pewnej mierze omylnie, jest w stanie poznać rzeczywistość, szukając transcendentalnych uwarunkowań poznania w rzeczywistości istniejącej niezależnie od swoich zdolności percepcyjnych (Bhaskar, 2008, s. 50). Ponadto, próbując założenia swoich poprzedników i szukając wyjścia z panującego w nauce chaosu, jest on przekonany, że przedmiotami badań naukowych nie są dane empiryczne lub też określone fragmenty świata, lecz rzeczywiste struktury, których realna obecność i odpowiednia koncepcja winny zostać wytworzone poprzez eksperymentalną oraz teoretyczną pracę naukową. Stąd też wynika potrzeba, by badacz najpierw rozumiał ontyczną naturę społeczeństwa. Jeszcze zanim podejmie badania (Bhaskar, 1978, s. 4). Rozwijając realizm krytyczny, Bhaskar wyposażył niejako filozofię nauki w nowe ujęcie, gdy chodzi o kategorie praktyk badawczych przyczynowości (Bukowska, 2022, s. 156). Wydaje się, że istotne w jego podejściu jest także to, że nie widzi on jedynie świata jako sumy tego, co ma miejsce, ale patrzy dalej na to, co może jeszcze być, ponieważ świat społeczny jest systemem otwartym (Bhaskar, 1986, s. 209).

Z kolei M.S. Archer zbudowała własny system założeń teoretycznych i metodologicznych (Wielecki, 2019, s. 17), wprowadziła do tego nurtu swoje przemyślenia na temat m.in.: natury ontologii społecznej i wyjaśniania socjologicznego, zwłaszcza w kwestii wzajemnego oddziaływania i sprawstwa oraz procesów zmiany społecznej, które ujmuje w kategoriach morfogenezy. Obok Bhaskara, jest ona współtwórczynią tego paradygmatu, którego istotą jest przekonanie o charakterze ontologicznym, że świat istnieje realnie, i to niezależnie od ludzkiego poznania (Wielecki, 2022, s. 19). Uzupełniła ona również lukę w teorii społecznej, analizując ludzką sprawczość w kontekście struktury społecznej (Wielecki, 2019). Oprócz tego zaproponowała w podejściu do rzeczywistości społecznej uwzględnienie jako centralnych kategorii refleksyjności, konwersacji wewnętrznej, systematycznie nadzorujących troski człowieka (Archer, 2011, s. 94; Leśniewska, 2022, s. 11). Swoje rozważania oparła głównie na koncepcji podmiotu i jego trosk zasadniczych oraz sprawczości. Ta

ostatnia, jej zdaniem, ma charakter pierwotny w stosunku do wszelkich struktur społecznych (Wysocki, 2022, s. 139). W rozumieniu uczonej nie oznacza to, że działania jednostki są niezależne od procesów makrospołecznych. Według niej, refleksyjność powoduje, że osoby mogą poddać społeczne uwarunkowania swojemu krytycznemu namysłowi, a następnie dokonać twórczego przekształcenia swojego otoczenia społecznego (Archer, 2013, s. 311).

Istotnym wkładem Archer do realizmu krytycznego był zaproponowany przez nią dualizm analityczny. Dzięki niemu można oddzielić analitycznie strukturę i sprawstwo, co ostatecznie daje badaczowi podstawę do zgłębienia ich wzajemnych relacji. Zaproponowana perspektywa dualizmu analitycznego, według brytyjskiej socjolog, bierze się stąd, że struktury społeczne są czymś zewnętrznym, pierwotnym w stosunku do sprawstwa. W podstawowej dla realizmu krytycznego analizie morfogenetycznej kluczowe znaczenie ma czas. Dopiero wówczas, kiedy weźmie się go pod uwagę można dostrzec struktury społeczne oddziałujące na sprawstwo, co umożliwia relację zwrotną – przekształcanie lub odtwarzanie istniejących uprzednio struktur społecznych przez sprawstwo (Archer, 1995, s. 92).

Na początku swojej twórczości brytyjska socjolog zwróciła uwagę na systemy edukacyjne, które według niej mają właściwości emergentne, gdyż charakteryzują się siłami, które nadają im osobny status ontyczny. Ponadto zauważyła, iż *systemy*, w odróżnieniu od ludzi wykazujących w swoim postępowaniu refleksyjność, intencjonalność i zaangażowanie, mogą być scentralizowane (Archer, 1979). Zgodnie z jej myślą, współczesne systemy edukacyjne są wynikiem sporu z jednej strony pomiędzy zainteresowanymi, z drugiej – konfliktów interesów pomiędzy partiami politycznymi i instytucjami religijnymi oraz organizacjami społecznymi. Według niej, ów spór miał dotyczyć m.in. idei kulturowych, a także wzorców edukacyjnych i zasobów materialnych (Archer, 1979, s. 41).

W rozważaniach nad sprawstwem brytyjska socjolog zaakcentowała potrzebę poczucia jaźni w dążeniu do realizacji stałego schematu priorytetów osoby, gdyż z jednej strony oczekuje się od niej tej świadomości, a z drugiej – winna ona wiedzieć, że jest w stanie zwiększyć ich liczbę. Tę myśl można również odnieść do *istoty społecznej*, która potrzebuje poczucia jaźni po to, by mogła zdać sobie sprawę z tego, że podlega ona zobowiązaniom społecznym, a nie tylko jakimś swobodnym oczekiwaniom, które, ścierając się ze sobą, stawiają ją w centrum uwagi, oczekując od niej kreatywności. Jednostka bowiem, rozpoznając swoje bytowanie, wchodzi ze środowiskiem w aktywne relacje, które uzależnione są od wykształcenia w niej dojrzałej zdolności do refleksyjnego oglądu rzeczywistości, składającej się z trzech porządków, w których z konieczności jest ona zaangażowana, tzn. naturalnego, praktycznego i społecznego (Archer, 2013, s. 11–13). Podmiot, wchodząc zatem w świat naturalny, który składa się z otaczającej przyrody i kultury materialnej, a także dyskursu społecznego, próbuje odnaleźć w nim swoje miejsce (Donati, Archer, 2015, s. 86).

Ponadto M.S. Archer, zastanawiając się nad sprawstwem jednostki, spostrzega u niej troskę, która określa jej człowieczeństwo, tzn. to, kim ona jest. Na marginesie należy zauważyć, iż spostrzeżenie jej wpisuje się niejako w myśl R. Bhaskara odnośnie troski transcendentnej, choć w swoich publikacjach nigdzie wprost o niej nie wspomina (Wysocki, 2022, s. 140). Dodatkowo Archer jest przekonana co do tego, iż podmioty podobnie usytuowane społecznie i sytuacyjnie mogą debatować zarówno wewnętrznie, jak i zewnętrznie na temat właściwego przebiegu działania, choć ostatecznie mogą dojść do innych wniosków. Tak więc refleksyjność jest zdolnością ludzi do postrzegania siebie samych w relacji do społecznych kontekstów oraz odwrotnie (Archer, 2013, s. 21–23), dlatego bez niej nie mogłoby powstać, jak zauważa brytyjska socjolog, społeczeństwo (Archer, 2003, s. 19), choć nie posiada ono samoświadomości w odróżnieniu od jednostki, która wyposażona jest w refleksyjność, tzn. świadomość swojego istnienia (Archer, 2003, s. 201).

Spółeczeństwo, jak twierdzi Archer, jest formowane przez podmioty, których działania mogą być zamierzone bądź niezamierzone – są to procesy morfogenetyczne (Archer, 1995, s. 5). Morfofostaza zaś to powtarzalność działań oraz układów w społecznym świecie. Procesy morfogenezy, jak wyjaśnia brytyjska uczona, przebiegają w trzech fazach: strukturalnego warunkowania i interakcji społecznej, a także strukturalnego przepracowania (Archer, 1995, s. 91).

Podsumujmy: realizm krytyczny opiera się na trzech tezach filozoficznych. Jedną z nich jest realizm ontologiczny tłumaczący świat, przy założeniu, że jest on nie tylko rzeczywisty, lecz również musi być zróżnicowany i ustrukturalizowany, warstwowy i otwarty systemowo, posiadający moce przyczynowe. Działające w nim systemy są otwarte, dlatego też na poziomie społeczeństwa ich sztuczne zamknięcie jest niemożliwe. Społeczeństwo wyłaniające się z natury w jakimś stopniu jest od niej także jakościowo różne, a aktorzy społeczni posiadają moc sprawczą. To właśnie taka rzeczywistość jest przedmiotem procesów poznawczych, wiedzy, która jest wytwarzana społecznie – kontekstualnej i omylnej – o różnorodnych aspektach świata (realizm epistemologiczny). Dopuszczalny przeto, a wręcz nieunikniony, jest pluralizm interpretacyjny.

Obecność realizmu krytycznego podejścia podmiotowego w polskiej socjologii

Na gruncie polskiej socjologii realizm krytyczny powoli torował sobie drogę. Podobnie, jak koncepcja podmiotowości. I tak na przykład Piotr Sztompka, wspominając jedynie o pojęciu podmiotowości, wskazał na jego charakter interdyscyplinarny, zgodnie z którym kluczowym dla socjologii znaczeniem są relacje pomiędzy jednostką a zbiorowością oraz zagadnienie dotyczące istoty społeczeństwa. Przy okazji zwrócił uwagę na to, że należy

dokonać rozróżnienia pomiędzy podmiotowością jednostki a podmiotowością społeczną (Markocka, 2017, s. 55). Podzielam także pogląd innych autorów, iż w twórczości P. Sztompki dość problematyczne zdaje się być jego rozumienie sprawstwa i podmiotowości oraz postawienie pomiędzy nimi znaku równości (Sztompka, 1991, s. 17–26).

W podjętej problematyce warto zwrócić uwagę na przemyślenia Ireny Machaj, która zwraca uwagę na to, że od lat osiemdziesiątych XX wieku socjologiczna kategoria tożsamości społecznej, z wyodrębnionymi dwoma rodzajami podejść, na stałe wpisała się w analizę i dyskusję nauk społecznych. W pierwszym podejściu ujmuje się tożsamość w kategoriach zobiektywizowanych. Zewnętrzny obserwator, w sposób niezależny, ujmuje i opisuje jednostkę w kategoriach wytworów działań, m.in. sposobu jej życia i stosowanych wzorów zachowań. W drugim podejściu do tożsamości społecznej akcentuje się świadomość jednostki, tzn. jej samoświadomość oraz otoczenie społeczne, jej osadzenie i identyfikację z nim za sprawą poznawczego ujmowania siebie dokonywanego przez nią w kontekście jej świadomości innych. Poza tym uczona podkreśla, że tożsamość stanowi problem dla podmiotu.

Różnice w stopniu uświadamiania sobie swojej tożsamości mogą rozciągać się np. od intuicyjnego poczucia niejasności poprzez poczucie pewnego stopnia wtopienia i rozmywania się w otoczeniu, aż do pełnego braku samoświadomości *kim jestem* (z którym mamy do czynienia w tradycyjnych, zamkniętych społecznościach lokalnych lub we wspólnotach zamkniętych). W dodatku zauważa także polska socjolog, że ujmowanie tożsamości społecznej jednostki od strony socjologii zasadza się na minimalistycznym podejściu metodologicznym, w którym wyodrębnić można trzy specyficzne cechy:

- koncentrację na świadomościowej tkance życia społecznego,
- głęboką podmiotową orientację badawczą,
- relacyjny charakter tożsamości.

Warto w tym miejscu zacytować zdanie Ireny Machaj, iż „[...] poprzez badania tożsamości społecznej jednostki możliwe jest uzyskanie wiedzy o poziomie aspiracji jednostki oraz o uznawanych przez nią grupach odniesienia porównawczego pozytywnego”, a także: „W [...] badaniach tożsamości w istocie docieramy do wartości uznawanych przez jednostkę, a w dalszej kolejności uznawanych w zbiorowości. Dodatkowo uzyskujemy też wiedzę o tym, na ile/w jakim stopniu podmiot percypuje siebie i świat w kategoriach zbiorów społecznych, a na ile/w jakim stopniu koncepcje go jako porządek różnorodnych grup/kolektywów społecznych, oczywiście różniących się wewnątrznie stopniem rozwinięcia więzi społecznej” (Machaj, 2017, s. 17–30).

Niewątpliwie merytorycznym głosem na polu polskiego realizmu krytycznego jest dorobek Krzysztofa Wieleckiego, który uważa, że podmiotowość jest cechą i stanem

życia, w kontekście egzystencji życia jednostki, rozumiejącej swój sens jako życie ku dobru, jednakże nie do końca w pełni przez nią pojętemu. Jest to pochodną jej wolnego wyboru życia, nakierowanego na podmiotowość. Wyboru, który jest stanem świadomości praktykowanej przez jednostkę idei dobra, ze względu na które podejmuje się egzystencji twórczej, a przez to trudnej. Dlatego przyczynia się to do dalszych wyzwań w rozwoju życia danego człowieka, tzn. do stałego poszerzania przez niego swojej podmiotowości (Wielecki, 2014, s. 91).

Zarysowany przez niego podmiot – posiadając wolność – buduje swoją, jak i zbiorową (społeczną) podmiotowość, korzystając przy tym z prawa wyboru. Podejmuje w ten sposób działanie nastawione na poznanie świata, który na różne sposoby jego, jak i swoją egzystencję przeżywa (Wielecki, 2022, s. 42). Warto na marginesie wspomnieć, iż Wielecki jest propagatorem tego kierunku w Polsce, ponieważ w chwili kiedy niektórzy socjologowie w latach osiemdziesiątych pisali ogólnie o podmiotowości i nie było pomiędzy nimi zgody, w jaki sposób należy ją rozumieć, on jednoznacznie wypowiadał się na ów temat. Od początku dostrzegał w *podmiotowości* sens socjologiczny, psychologiczny i filozoficzny, niezbędne aby zrozumieć istotne problemy nie tylko współczesnego człowieka, ale także społeczeństwa i kultury oraz cywilizacji (Wielecki, 2013, s. 217).

W związku z powyższym K. Wielecki zbudował i zaproponował „koncept podmiotowości” (Wielecki, 2003, s. 177–248), ujmujący istotę człowieka jako osoby i uczestnika społeczeństwa. Jego zdaniem, człowiek jest wielowarstwowym, aktywnym podmiotem wyposażonym w refleksyjność i afektywność, który tworzy swą podmiotowość w relacji z porządkiem społecznym, naturalnym i praktycznym (Wielecki, Leonarska, 2017, s. 12). W prezentacji swoich poglądów jest zdania, iż jedną z najbardziej podstawowych kwestii, którą powinna zająć się współczesna socjologia, w dobie narastającego kryzysu cywilizacyjnego, wywołującego wiele zmian, jest rozważenie relacji zachodzącej pomiędzy jednostką a strukturą oraz dostrzeżenie znaczenia interakcji nie tylko dla struktur, ale i struktur dla interakcji. Dlatego też jest przekonany, iż dotychczasowe rozważania na temat instytucji i struktury, które na ludzkich osobowościach niczym pieczęć odciskają swoje wzory, nie powinny tak bardzo angażować socjologii. W jego przekonaniu zwrot wyobraźni socjologicznej, iż jednostka w trakcie interakcji wpływa na struktury i instytucje, dał początek trudnemu odkrywaniu przez socjologów tego, iż w interakcji to ona jest podmiotem. Było to o tyle trudne, że w socjologii wiązało się ze zmianą paradygmatu (Wielecki, 2014, s. 86–87). Dlatego istotnym aspektem w patrzeniu na podmiotowość jednostki jest dostrzeżenie u niej zdolności rozwoju tożsamości i osobowości, w kontekście posługiwania się przez nią rozumem, a także zrozumienia przez jednostkę swojego miejsca w świecie poprzez odczuwanie realności oraz zdolność do interpretacji istniejącego w nim ładu poznawczego, ontycznego i moralnego. W ten sposób jednostka jest w stanie

zgrupować koherentny, pełny i realistyczny zespół przekonań, wyobrażeń, odnosząc je do kategorii ładu społecznego, teoretycznego lub faktycznego. Stanowi on dla niej przestrzeń intelektualną tego, sferę tego, co jest w stanie sobie wyobrazić. Dzięki temu jej życie zorientowane jest w czasie i przestrzeni – zwłaszcza przestrzeni sensu i znaczenia, istotne wymiary tożsamości podmiotu.

Owa przestrzeń, jak twierdzi Wielecki, określona jest przez *horyzonty odniesienia* (Wielecki, 2022, s. 40) (ład mentalny), do którego podmiot odnosi się bezpośrednio, traktując go jako prawdziwy i rzeczywisty, który zarazem wyznacza jej ład egzystencjalny. Komunikowanie się z innymi ludźmi tworzy wspólną praktykę życia poprzez wyznaczenie zbiorowych horyzontów odniesienia, w konkretnych ramach działania podmiotów. Dzięki temu procesowi tworzą się indywidualne horyzonty odniesienia i łądy egzystencjalne oraz dochodzi do procesu ich strukturalizacji społecznej, tj. wykształcania się wspólnych, względnie uzgodnionych horyzontów odniesienia (Wielecki 2003, s. 294 i nast.; Wielecki, 2022, s. 88). Dzięki nieustającemu procesowi refleksji jednostka tworzy w sobie wyobrażenie o realnym świecie, który wyodrębnia się w jej jaźni, dając jej poczucie własnej odrębności wobec innych. W tak przedstawionej rzeczywistości podmiot odkrywa własną tożsamość, najpierw indywidualną, a potem zbiorową, odczuwając swoją indywidualność względem siebie i otaczającej natury, ludzi, społeczności, kultur i wszechświata (Wielecki, 2022, s. 40). Tu Wielecki rozszerza wymieniane przez Archer i wspomniane już przeze mnie trzy porządki świata.

Pojęcie horyzontów odniesienia socjolog ten utożsamia z podmiotem refleksyjnym, który gromadzi mniej lub bardziej uświadomiony, pełny i realistyczny, koherentny zespół przekonań za sprawą rozumienia, przeżywania i interpretacji, odnosząc to wszystko do teoretycznej lub też faktycznej kategorii ładu świata. Dzięki temu tworzy wyobrażenie utożsamione z horyzontem, odległą linią, za sprawą której jest w stanie określić swoją pozycję indywidualną i zbiorową, nie tylko wobec świata, ale także wobec ludzi, społeczności i kultur. Ów horyzont jest o tyle istotny, że pozwala jednostce w odpowiedni sposób żyć, poruszać się, wzrastać, rozwijać się w życiu społecznym oraz w przestrzeni kultury. Stanowi również odległą perspektywę, która ułatwia człowiekowi tworzenie przestrzeni intelektualnej, orientującej jego życie, gdyż w niej umieszcza zarówno siebie, jak i innych oraz wartości i poglądy, krystalizując zarazem swoją tożsamość (Wielecki, 2016, s. 94).

Będąc przekonany co do tego, że jednostka i społeczeństwo istnieją oraz kształtują się w relacji do siebie (Wielecki, 2013, s. 222), K. Wielecki zasugerował rozumienie pojęcia podmiotowości indywidualnej jako właściwość osoby, z jej systemem wartości, kompetencjami i umiejętnościami oraz sposobami pozostawania w relacjach z innymi osobami, co ostatecznie ma się przyczyniać do jej samorozwoju, a także służyć dobru

innych. Z kolei w odróżnieniu od podmiotowości indywidualnej, podmiotowość społeczna, według niego, wiąże się ze stanem społeczeństwa, w którym dochodzi do symbiozy związku dobra wspólnego z dobrem poszczególnych osób. Charakteryzuje się ona stwarzaniem przesłanek do samorealizacji osobie przez społeczeństwo. Ona zaś, w relacji do innych ludzi, jak i całego społeczeństwa, przyczynia się także do ich rozwoju (Wielecki, 2010, s. 48). Oba te odniesienia mają charakter relacyjny (Wielecki, 2003, s. 347; Markocka, 2017, s. 55). Ważne w omawianej kwestii wydaje się dopowiedzenie autora, iż horyzonty odniesienia nie są całkiem fikcyjne, gdyż odnosząc je do jednostki lub jednostek, choć ujmują one subiektywnie i w pewnym przybliżeniu wiernie realną rzeczywistość, to jednak przedstawiają one *subiektywnie rozumianą ontyczność świata* (Wielecki, 2015, s. 55).

Sygnalizując dorobek Krzysztofa Wieleckiego, w ramach rozważanego realizmu krytycznego i podmiotowości, warto jeszcze wspomnieć o tym, że dla tego socjologa podmiotowość w ramach praktyki życia jest pewną cechą, ale także i stanem, który rozumie jako swój sens w znaczeniu życia *ku dobru*, które jest do końca niepojęte przez jednostkę. Co istotne jeszcze, podmiotowość nie jest darem, który byłby czymś gotowym, skończonym i statycznym, ale jest funkcją podmiotowego życia, jego dobrem realizującym się poprzez sprawstwo, tzn. rozumienie, oddanie, empatyzowanie, miłość. Dopiero wówczas kiedy owo działanie ukierunkowane jest przez podmiotowe cechy i skierowane na podmiotowe wartości można mówić o pełnym wzorze podmiotowości (Wielecki, 2013, s. 225–226).

Na gruncie polskiej socjologii istnieją także inne ważne koncepcje podmiotowości, choć tworzone niezależnie od realizmu krytycznego. Pośród nich można wymienić koncepcję Marka Ziółkowskiego (Ziółkowski, 1990, s. 56–75), który wiąże ją z psychologicznym terminem *orientacji*, tzn. uogólnionej dyspozycji w postrzeganiu, wartościowaniu, a także w odczuwaniu i reagowaniu na daną rzeczywistość społeczną (Ziółkowski, 1990, s. 57). Zgodnie z tym, służy ona do opisu mentalności społecznej (podmiotowość-podporządkowanie) jako jeden z trzech czynników wymaganych do opisu funkcjonowania życia społecznego. Dlatego też według tego socjologa nie tylko kontroluje, ale także wywiera wpływ na los jednostki i otoczenia (Markocka, 2017, s. 56).

Warto w tym miejscu odnotować jeszcze zdanie innego polskiego badacza, tj. Waldemara Urbanika (Urbanik, 2018, s. 140), który na gruncie polskim łączy perspektywę realizmu krytycznego z zainteresowaniem podmiotowością. Zauważył on, iż refleksja K. Wieleckiego nad konceptem podmiotowości, zarówno w ujęciu indywidualnym, jak i zbiorowym, należy w polskiej socjologii do jednych z najpełniejszych. W odniesieniu do tych dwóch aspektów i koncepcji Wieleckiego, W. Urbanik zwrócił uwagę na to, że ich proces konstruowania podmiotowości jest także procesem wytwarzania znaczeń, wartości, symboli i sensów będących wytworami kultury, które dokonują się w określonym

środowisku kulturowym, korzystając z zasobów zastanej kultury (Wielecki, 2016, s. 94–95). Warte podkreślenia wydaje się także zauważenie przez W. Urbanika, iż nad złożonością eksplikacyjnego aspektu *podmiotowości* w ujęciu socjologicznym, z namysłem podchodzi się nie tylko do wieloaspektowości przedmiotowych desygnatów tego pojęcia, lecz także egzemplifikuje się w trudnych – z zasady – wyborach, gdy bierze się pod uwagę aspekt prakseologiczny i aksjologiczny.

W. Urbanik, przybliżając rozumienie pojęcia *podmiotowości*, spostrzegł, iż wolno jedynie założyć wieloaspektowość oraz wielowymiarowość terminu *podmiotowość* i wskazać na jego desygnaty. Wspomnił także, że na gruncie nauk społecznych podmiotowość posiada odniesienie do płaszczyzny ideologicznej oraz świadomościowej. Zaś od strony psychologicznej ujęcie podmiotowości jawi się jako kontrapunkt behawioryzmu oraz psychoanalizy. Jak stwierdza Urbanik, złożoność eksplikacyjnego aspektu podmiotowości egzemplifikuje się w dylematach, które wynikają z tego, iż przy uwzględnieniu ogólnie pojmowanej podmiotowości, należałoby wziąć pod uwagę aspekt prakseologiczny oraz aksjologiczny, tzn. wartości, normy społeczne, wzory zachowań, cele społecznie akceptowane oraz inne elementy zaliczające się do sfery aksjologicznej. Uważa on także, iż w *konceptie podmiotowości* pomija się często wymiar aksjologiczny, co w konsekwencji utrudnia stosowalność pojęcia *podmiotowości*, gdyby stosować ją jako narzędzie objaśniania świata, a także zakłóca dokonywanie klasyfikacji zróżnicowanych poziomów oraz rodzajów podmiotowości zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i zbiorowym. Jego zdaniem, pominięcie pierwiastka aksjologicznego w działaniu jednostki zmieniającej struktury społeczne czyni świat zdehumanizowanym, a nawet bardziej spatologizowanym i dysfunkcyjnym. Dlatego też proponuje on przyjęcie pierwiastka wartościującego, który zaproponował K. Wielecki jako *funkcjonalność społeczną* w odniesieniu do określenia skutków społecznych niższego lub wyższego jej poziomu (Urbanik, 2018, s. 140–142).

Należy tutaj przywołać dorobek Jarosława Górniaka jako kolejnego propagatora realizmu krytycznego, który spostrzegł, że pojęcie *podmiotowość* na gruncie myśli społecznej wiecie życie teoretyczne i ideologiczne. Zastanawiając się zaś nad *podmiotowością*, uwypukla jej aspekt subiektywny i obiektywny stawania się jednostki w relacji do struktury społecznej. Jego zdaniem, kiedy przyjmie się analityczny dualizm, tzn. *podmiotowość* i strukturę społeczną, wówczas *ostatnią instancją* epistemologiczną i ontologiczną jest jednostka (osoba, podmiot), która wyposażona jest w rozum i wolną wolę oraz została obdarzona indywidualną tożsamością, która opiera się na refleksji nad doświadczeniem obecnego biegu życia. W swoich rozważaniach dotyczących świata naturalnego i społecznego przyjmuje on stanowisko metodologicznego indywidualizmu w *ostatniej instancji*, ponieważ na jego rzecz przemawia analiza podmiotowości. Autor nie kwestionuje realności struktur i mechanizmów społecznych, ale jest przekonany co

do tego, że realność struktur społecznych nie stanowi o ich samoistności bez działających jednostek. Otworzył także nowe perspektywy badawcze, wskazując istotne związki pomiędzy podmiotowością a motywacją do osiągnięć, ponieważ w zagadnienie to włączył przedsiębiorczość (Górniak, 2014).

Ten sam badacz, odnosząc się do badania społeczeństwa z perspektywy podmiotu działającego, akcentuje transcendentálny realizm i metodologiczny indywidualizm, uwypuklając wysoką kompleksowość życia społecznego oraz jego ewolucyjny charakter. Swoją myśl buduje, nie zgadzając się z twierdzeniami konstruktywizmu, jak również holizmu. Zgadzając się zaś z Royem Bhaskarem i powołując się na realizm krytyczny, reprezentuje on podejście transcendentálnego realizmu i metodologicznego indywidualizmu, które nie do końca jest zgodne z rzeczywistymi poglądami twórców tego nurtu. Uważa bowiem, że przedmioty poznania są nieprzechodnimi strukturami. Nie zgadza się on z ujęciem społeczeństwa jako struktury pozbawionej podmiotów działających, a także ze zbyt daleko idącym relatywistycznym konstruktywizmem połączonym z holizmem. Jest zatem zdania, iż jednostki wykorzystują reguły społecznego świata podczas działania, dlatego też nie dzieje się tak, żeby struktury społecznego świata, instytucje i organizacje *używały* jednostki w sposób prosty. Tak więc jednostki wyposażone w fundamentalną dyspozycję wolności generują mechanizmy społeczne, odtwarzając ciąg działań. Pod wpływem takiej sekwencji wytwarza się złożoność ograniczająca przedsięwzięcia adaptacyjne innych podmiotów, które z kolei będą dążyć do zapewnienia przewidywalności kontekstu swojego działania w celu uwolnienia środków dla własnych innowacji, pomimo reakcji stabilizującej ze strony pozostałych podmiotów. Należy w tym miejscu zauważyć, że Górniak w funkcjonowaniu mechanizmu społecznego upatruje jednak – za Herbertem A. Simonem – ograniczoną racjonalność ludzi w podejmowaniu decyzji na skutek zróżnicowania i niepewności efektów generowanych przez ów mechanizm (Górniak, 2012, s. 19–21). Ostatecznie ów socjolog skłania się w badaniu życia społecznego do *socjologii analitycznej*, choć zanurzonej w realizmie krytycznym, reprezentowanej przez Petera Hedströma oraz Richarda Swedberga (Górniak, 2012, s. 30).

Niewątpliwie socjologiem polskim, który także wpisuje się w nurt realizmu krytycznego, a zarazem zainteresowanego podmiotowością, jest Janusz Mariański. Analizując społeczeństwo będące w ciągłym rozwoju, zwraca uwagę na przyczynę zmian, którą jest jednostka w swojej sprawczości, jako efekt jej decyzji i wyborów. Oparciem dla rozwoju społeczeństwa, według niego, jest człowiek zdolny do przeżywania wartości. Podczas swoich przemyśleń umacnia on w socjologii moralności pozycję jednostki, która, żyjąc w społeczeństwie uzgadniającym wartości i normy moralne, podejmuje ostateczną decyzję o legitymizacji tych porządków na gruncie człowieczeństwa, jak i godności jako osoby (Mariański, 2022, s. 32). Ta ostatnia, według niego – jako wartość społeczna w określonych

sytuacjach społecznych i kontaktach z innymi jednostkami – zostaje potwierdzona lub też zaprzeczona. Troskę o jej zachowanie jednostka przejawia w wielu codziennych sytuacjach, w których nie chce poddawać się mechanizmom przymuszającym. Kształtowanie się człowieka dostrzega on w zależności od jego postaw i zachowań wobec innych ludzi, jak i siebie (Mariański, 2022, s. 43–44). Wyznacza pewien kierunek dla badań socjologicznych w oparciu na koncepcji człowieka i człowieczeństwa M.S. Archer, uważając, że powinny one poszerzyć swój obszar i sytuacje poniżające lub naruszające godność osoby, co do jakości jej udziału w życiu społecznym, jak i jakości zachowań codziennych (Mariański, 2022, s. 49).

Ponadto badania J. Mariańskiego w zakresie socjologii religii koncentrują się wokół człowieka, ponieważ jest to nauka o faktach religijnych, tzn. zajmuje się ona nie tylko badaniem wzajemnymi funkcjonalno-strukturalnymi zależnościami postaw, ale również rozwojowymi i regresywnymi procesami przemian religijności w społeczeństwie, jak i w grupach społecznych (Mariański, 2020, s. 17). W socjologii moralności dostrzega strukturę społeczną działań moralnych, wskazując zarazem na kształtowanie się określonych form współżycia i współdziałania ludzkiego na płaszczyźnie empirii. Oprócz tego jasno opowiada się za tym, że wartości i normy współokreślają ludzkie sprawstwo, dlatego też moralność, będąc przedmiotem socjologii, staje się rzeczywistością społecznie konstruowaną. W związku z tym socjologia moralności, jak sam o tym wspomina, opisuje wartości wybierane przez jednostki, wskazujące na to, co one cenią oraz czego poszukują, albo też w jakie rozwiązania życiowe są zdolne zainwestować swoje myślenie, emocje oraz działanie (Mariański, 2022, s. 201–203). W opcji patrzenia na człowieka od strony wyboru przez niego wartości podkreśla, iż socjologia zajmuje się badaniem wartości moralnych, które mają charakter powinnościowy, a przez nią są określane w kategoriach dobra i zła. Akcentuje także, że to jednostka jest zarówno podmiotem, jak i twórcą moralności w znaczeniu socjologicznym (Mariański, 2022, s. 451–459). Będąc pragmatykiem, podkreśla na podstawie przeprowadzonych badań, że młodociana jednostka odchodzi od przynależności kulturowo dziedziczonej, akcentując w przypadku religijności jej świadomość i wolność w dokonywaniu wyborów (Mariański, 2018, s. 35).

Z kolei Marek Rembierz, który był recenzentem w postępowaniu o nadanie prof. M.S. Archer tytułu *doctora honoris causa* (Rembierz, 2017, s. 39–75), jest zdania, że socjologia powinna przekształcać się coraz bardziej w naukę humanistyczną, trafnie rozpoznając własności i siły cechujące człowieczeństwo w wymierze aksjologicznym (Rembierz, 2021, s. 133). W związku z tym w swojej twórczości nawiązuje do realizmu krytycznego, rozpowszechniając myśl o podmiotowości jednostki i m.in. o jej zagrożeniu ze strony schematu marksistowskiego kolektywizmu uspołecznienia. Odwołuje się też do poglądów K. Wieleckiego odnośnie człowieka i jego powiązania z innymi w porządku

moralnym, społecznym i światopoglądowym (Rembierz, 2018, s. 67). W swoich rozważaniach propaguje on także realizm krytyczny, odwołując się do M.S. Archer i jej ujęcia człowieczeństwa w teorii socjologicznej oraz do rozważań na temat podmiotowości K. Wieleckiego (Rembierz, 2018, s. 73–74).

W swoich publikacjach M. Rembierz stara się rozwijać kwestie podmiotowości, gdyż jest przekonany, że właściwie rozwinięta koncepcja podmiotowości jest nieocenioną pomocą w rozważaniach nad statusem ontologicznym jednostki i grupy (Rembierz, 2016, s. 140–161). Dochodzi również do wniosku, za T. Kotarbińskim, iż w centrum zainteresowań badawczych powinny znajdować się poczynania konkretnych osób, a także relacje międzypersonalne wytwarzające się pomiędzy jednostkami (Rembierz, 2018, s. 77–78). W swoich publikacjach wyraża on przekonanie co do tego, że wybór podmiotowości przyczynia się do nabywania w wychowaniu sprawności podążających w kierunku dobra w celu ich efektywnego rozwijania. Oprócz tego podkreśla, iż w wychowaniu uczuć należy zwrócić uwagę na nauczanie jednostek ich rozpoznawania i panowania nad nimi w celu przejęcia kontroli, by nie odbierały one jej wolności w podejmowaniu jakiejkolwiek decyzji. Jest on także przekonany co do tego, że podczas wychowania należy tak kształtować uczucia w jednostce, by przyczyniały się one konstruktywnie do realizowania zamierzonego celu, do którego jednostka zmierza (Rembierz, 2016, s. 150). W swoich pracach często odwołuje się do podmiotowości ucznia, wskazując na jego samodzielność poznawczą, duchową i praktyczną (Rembierz, 2022, s. 67).

Do osób, które swoje wypowiedzi budują wokół realizmu krytycznego, należy także Jarosław Charchuła. Zajmując się m.in. procesem edukacji, zwraca uwagę na świadomość społeczeństwa odnośnie tego zadania. Badacz uważa, że wynika ono z refleksyjności nad historycznymi wydarzeniami, które określają daną epokę, gdyż definiują one okoliczności, w których przebiega życie jednostek oraz całych społeczeństw. Budując swoją narrację na temat edukacji, wyraża pogląd, że wykształcone społeczeństwo posiada jasne i zdecydowane pojęcie względem tego, co dla niego jest odpowiednie (Charchuła, 2021, s. 48). Można też wspomnieć, że Edward Nycz również dostrzega w swoich pracach dorobek wcześniej przywołanej brytyjskiej socjolog. Przybliżając m.in. zagadnienie animacji społeczno-kulturalnej w działaniu, podkreśla za nią, że w ostatnim okresie państwo rozmywa człowieczeństwo, zagrażając człowiekowi (Nycz, 2018, s. 151).

Nie mniej ważnym głosem na polu naukowym związanym z realizmem krytycznym i jego propagowaniem jest artykuł Adama Mrozowickiego: *O kulturze i sprawczości w ujęciu morfogenetycznym*. Popularyzator twórczości M.S. Archer w Polsce, wyliczając pozytywne elementy dzieła badaczki, zauważył jego oryginalność i aktualność. Zgodził się, że konteksty, tj. społeczny i kulturowy, warunkują indywidualne działania jednostek, nie determinując przy tym ich całkowicie. Podkreślił za autorką, iż władza kulturowa poprzez długotrwałe jej stosowanie, nadużywanie jest chwiejna, czego skutkiem jest

wytworzenie interesów opozycyjnych. Wyliczył on również te elementy z poglądów brytyjskiej socjolog, które na polu naukowym są, jego zdaniem – oraz innych autorów – dyskusyjne, m.in. w zakresie otwartości na różne interpretacje teorii morfogenetycznej (Mrozowicki, 2019, s. 169–175; Hałas, 2017).

Ponadto, we wstępie do *Człowieczeństwa* M.S. Archer, A. Mrozowicki ze swadą przybliżył polskim odbiorcom jedną z najważniejszych książek brytyjskiej autorki. Najpierw scharakteryzował jej życie i twórczość naukową, później przeszedł do zaprezentowania realizmu krytycznego w stosunku do teorii socjologicznej M.S. Archer, następnie pokazał rozwój i zasadnicze cechy podejścia morfogenetycznego, by w konsekwencji wyjaśnić morfogenezę człowieczeństwa: projekt humanistyczny Archer oraz koncepcję wewnętrznej konwersacji: od teorii do badań empirycznych. W przedmowie do książki Mrozowicki zaprezentował także recepcję teorii M.S. Archer w oparciu na głosach krytycznych i nawiązaniach. Ostatecznie jest on zdania, że pogląd tej uczzonej na temat tego, iż wizja końca *człowieka, aktora i podmiotu* jest przedwczesna i wewnętrznie sprzeczna znajduje w jej krytycznym realizmie nowe rozwinięcie i potwierdzenie, opierające się w głównej mierze na mocnych podstawach filozoficznych, ale także na krytycznym dialogu z głównymi wątkami debat teoretycznych w socjologii współczesnej oraz, jak to sam stwierdził, z dziedzictwem socjologii klasycznej (Mrozowicki, 2013, s. VII–XL).

Z pewnością warto odnotować także w tym miejscu książkę *Sprawstwo. Teorie, metody, badania empiryczne w naukach społecznych*, która się ukazała w 2013 roku. Jest ona istotnym przyczynkiem do pogłębienia wiedzy na temat podmiotowości. Dzięki tej pozycji można zapoznać się z pogłębioną refleksją na temat sprawstwa skupiającego się wokół następujących zagadnień: stan teoretycznych debat nad sprawstwem w naukach społecznych; metodologie badań nad sprawstwem: stare i współczesne dylematy; klasyczne i nowe kierunki analiz sprawstwa w badaniach społecznych; sprawstwo a społeczeństwo polskie po 1989 roku (*Sprawstwo*, 2013). I tak na przykład Agata Krasowska-Marut i Olga Nowaczyk w swoim artykule nawiązują do symbolicznego interakcjonizmu, zaś Radosław Sojak, Łukasz Afeltowicz ukazują problematykę sprawstwa w perspektywie radykalnej orientacji konstruktywistycznej, podkreślając teorię aktora-sieci. Następnie Irena Szlachcicowa i Robert Geisler w swoich artykułach wyartykułowali jasny pogląd, iż eksploracja sprawstwa jest przedsięwzięciem trudnym, co powoduje m.in. brak klarownych kryteriów oceny wiarygodności decyzji podejmowanych przez badacza, co przekłada się na arbitralność oraz utratę zdolności czuwania nad procesem badań. Z kolei tekst Roberta Millera opisuje innowacyjne rozwiązania w kwestii analizy i prezentacji wyników badań. Zamieszczone artykuły w trzeciej części poświęcone są analizie makrospołecznych przekształceń współczesnych społeczeństw europejskich i nawiązują do dyskusji nad użytecznością kategorii sprawstwa do opisu współczesnych procesów społecznych.

Pozostałe artykuły umieszczone w ostatniej, czwartej części, skoncentrowane zostały na kulturowych uwarunkowaniach sprawstwa w Polsce. Oksana Kozłowa, opisując rekonstrukcję podmiotowości w XXI wieku, analizuje nowe, altruistyczne i solidarystyczne typy działań sprawczych, w których jednostki próbują przekroczyć społeczną atomizację. Przybliżyła ona również swój sposób rozumienia podmiotowości. Z kolei Krzysztof Wielecki zwraca uwagę na konieczność poszukiwania, w związku z dostrzeganym przez niego *kryzysem postindustrializmu*, nowych koncepcji podmiotowości form życia społecznego. Także Marta Geisler opisuje kategorię sprawstwa w kwestii przybliżenia zachowań jednostki w publicznych przestrzeniach transmigracyjnych. Natomiast Adam Mrozowicki analizuje niezmierzone konsekwencje zbiorowego sprawstwa na bazie wywiadów biograficznych ze związkowcami z niektórych państw europejskich.

Oprócz wymienionych osób, należy jeszcze zwrócić uwagę na badaczy/socjologów z ośrodka warszawskiego, tj. Instytutu Socjologii na UKSW, w którym większość naukowców w swoich badaniach oraz tłumaczeniach myśli czołowych przedstawicieli realizmu krytycznego na język polski zajmuje się namysłem nad *podmiotowością*. Dlatego też stałym gościem tej uczelni była M.S. Archer. Instytut Socjologii, w związku z jej obecnością, publikował wówczas jej teksty. Na zaproszenie K. Wieleckiego uczestniczyła w licznych konferencjach naukowych, wygłaszając na nich referaty na temat realizmu krytycznego. Brytyjska socjolog należy do głównych wykładowców Social Thought Master Courses odbywającego się co roku w Instytucie Nauk Socjologicznych Wydziału Społeczno-Ekonomicznego UKSW. Tutaj też uczona otrzymała tytuł *doctora honoris causa*. Dzięki podjętej współpracy z warszawską uczelnią, za sprawą K. Wieleckiego, ukazały się numery *Archerian Studies*, które są jej poświęcone. Zresztą sama uczona w 2019 roku we Wrocławiu była gościem honorowym oraz głównym prelegentem podczas Zjazdu Polskiego Towarzystwa Socjologicznego.

Pośród naukowców należących do tego ośrodka należy wymienić wspomnianego wyżej Krzysztofa Wieleckiego oraz Artura Wysockiego. Ten ostatni uczony zauważa w nurcie realizmu krytycznego wymiar troski transcendentnej w aspekcie własnej śmierci i odejścia innych osób. Akcentuje on kondycję człowieka uświadamiającego sobie skończoność swojej i innych egzystencji (Wysocki, 2022, s. 142). Będąc przeświadczonym o transcendowaniu rzeczywistości materialnej oraz będąc sprawcą, kieruje swoje działanie, zmierzając ku bytowi transcendentalnemu (Wysocki, 2022, s. 140). W zagadnieniu transcendencji umieszcza akt przebaczenia człowieka (Wysocki, 2017, s. 84). Opisując aspekt przebaczenia, wskazuje na relację pomiędzy sprawcą i ofiarą, dla której doznane krzywdy oznaczają zerwanie relacji ze sprawcą, tworząc w niej również postawę emocjonalną nie tylko do zerwania relacji, ale także do zaprzestania jej lub próby odnowienia jej oraz dalszego rozwijania. Tym samym doznanie sprzecznego w sobie doświadczenia ze strony jednostki

jest dla Wójcika okazją do zaakcentowania emocji powiązanych z wartościami. Są one dla niego również wyznacznikiem wartości istniejących poza jednostką, która doznaje owego emocjonalnego przeżycia, które z kolei, według Archer, są *komentarzem do naszych obaw* (Wysocki, 2017, s. 88). Artur Wysocki dokonał znakomitego tłumaczenia dzieła trojga z czołowych przedstawicieli realizmu krytycznego, Margaret S. Archer, Andrew Colliera i Douglasa Porpory, pt. *Transcendencja. Realizm krytyczny i Bóg*. Wysocki napisał też do niej Wstęp, Krzysztof Wielecki – Posłowie. Jego też staraniem ta bardzo ważna książka ukazała się w wydawnictwie UKSW w 2021 roku (Archer, Collier, Porpora, 2021).

Rozważając nadal troskę transcendentną a sprawstwo z punktu widzenia M.S. Archer, zauważył Wysocki, że rozwija ona to zagadnienie, opisując relacje, które zachodzą pomiędzy troskami. Proponuje układ trosk bez określonej hierarchii ważności; układ trosk, w którym troska transcendentna jest niedowartościowana oraz układ trosk, w którym troska transcendentna jest najważniejsza. Według niego, jest to o tyle istotne, że jednostka, dokonując wyboru pomiędzy wartościami, zdolna jest w swoim sprawstwie do poświęcenia własnego życia dla realizacji troski transcendentnej (Wysocki, 2019, s. 34–35). Opierając się na przesłankach M.S. Archer, Wysocki jest także zdania, że *transcendentalny* w filozofii realistycznej wskazuje na coś, co wykracza *poza przygodne i przypadkowe ludzkiemu doświadczeniu, ale nie poza ludzką wiedzę* (Wysocki, 2017, s. 85). Uważa on także, że dobra relacja pomiędzy jednostkami występuje na poziomie wewnętrznym i zewnętrznym, ponieważ ta zewnętrzna jest kształtowana przez wewnętrzną, wynikającą z rzeczywistości *ja* o charakterze relacyjnym, która wzmacniana jest ową decyzją. Dzięki temu jednostka doświadcza samorealizacji, która ma znaczenie nie tylko dla niej samej, dla jej relacyjności, ale także dla społeczeństwa (Wysocki, 2017, s. 90).

Na koniec warto jeszcze wspomnieć, iż kolejnym ośrodkiem na mapie uczelni propagujących realizm krytyczny jest Akademia Nauk Stosowanych TWP w Szczecinie. Istnieje tu od dwóch lat Międzywydziałowa Katedra Realizmu Krytycznego, kierowana przez Krzysztofa Wieleckiego. Gromadzi m.in. ona takich uczonych, jak prof. Waldemar Urbanik, prof. Irena Machaj, prof. Zbigniew Formela, dr Joanna Smoluk-Stachowska – zastępca kierownika Katedry i dr Marek Woś. W ramach działalności prowadzi ona cykliczne seminaria naukowe, zapraszając socjologów, filozofów, ekonomistów, pedagogów. Jedno z pierwszych spotkań z cyklu *Człowiek i podmiotowość w rzeczy-widności: w świetle realizmu krytycznego* odbyło się 05 maja 2022 roku. Prelegentami byli: dr Kamil Wielecki, który wygłosił wykład nt. *Nowy człowiek rosyjski* oraz dr Andrzej Mirski – *Nowy człowiek rosyjski oczyma psychologa*. Podczas kolejnego seminarium 29 czerwca 2022 roku wystąpił ks. prof. dr hab. Piotr Mazurkiewicz z prelekcją *Nowy totalitaryzm XXI wieku. Koncepcja teoretyczna ks. prof. Mazurkiewicza i jej aktualny kontekst*.

Na szczególne podkreślenie zasługuje seminarium, które odbyło się 07 października 2022

roku z udziałem prof. M.S. Archer. Podczas pobytu w Szczecinie wygłosiła ona wykład inauguracyjny podczas rozpoczęcia roku akademickiego 2022/2023 w Akademii Nauk Stosowanych TWP w Szczecinie, a dzień wcześniej wzięła udział w uroczystej sesji Senatu uczelni, podczas której rektor ANS TWP uroczyście otworzył salę przeznaczoną dla nauki prof. M.S. Archer. Z tej okazji ukazał się także okolicznościowy numer czasopisma *Edukacja Humanistyczna* z artykułami Międzywydziałowej Katedry Realizmu Krytycznego ANS TWP w Szczecinie. Autorami artykułów na temat realizmu krytycznego i wkładu naukowego w ten nurt prof. M.S. Archer byli: Krzysztof Wielecki: *Podmiotowość i sprawczość – z perspektywy realizmu krytycznego*, Janusz Mariański: *Godność ludzka jako nowy paradygmat w socjologii moralności*, Monika Bukowska: *Zagadnienie ontologii w teorii ekonomii w ujęciu realizmu krytycznego*, Cezary Gembarzewski: *Koncepcja natury ludzkiej według Hannah Arendt i Margaret Archer*, Marek Woś: *Pojęcie podmiotowości i podmiotu w kontekście wychowania aksjonormatywnego* oraz Maciej Stachowski: *Pojęcie podmiotowości w wybranych koncepcjach filozofii i socjologii* (*Międzywydziałowa*, 2022, s. 15–119).

Przebywając w Szczecinie, prof. M.S. Archer podczas seminarium wygłosiła wykład na temat *How does Social Structure influence Human Agency*. Na początku zauważyła ona, że porządkowi społecznemu brakuje samoświadomości, dlatego też różni się on od jego uczestników. Podczas swojego przemówienia profesor zaakcentowała m.in., że problem struktury i sprawstwa ma dużo wspólnego z *problemem obiektywności i subiektywności*, ponieważ tak samo stawiają one pytanie o związek pomiędzy swoimi kategoriami składowymi. Zwróciła w swoim przemówieniu uwagę na własności kulturowe i strukturalne, które oddziałują na jednostki, kształtując przez to sytuacje społeczne, z którymi ludzie się mierzą. Podkreśliła także osobistą zdolność jednostki do refleksji nad danymi okolicznościami, a co się z tym również wiąże z decydowaniem o tym, co w nich robić lub co z nimi mają zrobić. Według niej, dzieje się tak dlatego, ponieważ każdy ze stanów świadomości istnieje jako taki tylko dlatego, że dana jednostka go doświadcza jako *podmiot*.

W styczniu bieżącego roku odbyły się kolejne seminaria. Pierwszego dnia wystąpił prof. Andrzej Wójtowicz z wykładem: *Morfogeneza światów społecznych i pragmatyczne możliwości antropologii*, po nim zabrał głos prof. Marek Rembierz: *Odkrywanie podmiotowości i perspektywy realizmu krytycznego* oraz dr Marcin Zarzecki: *Metoda i poznanie rzeczywistości społecznej w filozofii realistycznej i w realizmie krytycznym*. W drugim dniu seminarium prelegentem był ks. prof. Janusz Mariański z wystąpieniem *Przemiany religijności młodzieży polskiej*.

Jak dotąd ostatnie seminarium odbyło się 09 i 10 lutego 2023 roku. Podczas pierwszego dnia wystąpili z następującymi tematami: dr Marek Woś: *Koncepcje totalitaryzmu w literaturze socjologicznej*, prof. Waldemar Urbanik: *Cztery fale redefinicji normatywnej*. *Szkice do pejzażu totalitaryzmu hybrydowego*, prof. Pavol Dancák: *Refleksja nad*

totalitaryzmem w filozofii Radima Palouša jako przyczynek do metateorii opartej na filozofii. Kolejnego dnia prelegentami byli: dr Marek Woś: *Socjologiczny sens pojęcia moralności*, ks. prof. Janusz Mariański: „*Kłopoty*” z pojęciem moralności w socjologii, prof. Pavol Dancák: *Ethos i granica jako przesłanki świata społecznego*, prof. Marek Rembierz: *Socjologia dygnitatywna Janusza Mariańskiego w kontekście kwestii antropologicznej krytycznego realizmu.*

Niewątpliwie wśród wielu znaczących wydarzeń na podkreślenie zasługuje fakt, że wraz z powołaniem pierwszej na świecie Międzywydziałowej Katedry Realizmu Krytycznego do badań w obrębie tego paradygmatu i jej otwarciem 12 grudnia 2021 roku wystąpili światowi przedstawiciele tego nurtu. Pierwszym prelegentem była prof. M.S. Archer z wykładem pt. *Concepts of the Human Person in the Social Sciences* oraz prof. Douglas V. Porpora pt. *What Is Distinct about Critical Realism.*

Wraz z utworzeniem Międzywydziałowej Katedry Realizmu Krytycznego w ANS TWP w Szczecinie ukonstytuowała się Międzynarodowa Rada Naukowa czasopisma *Polish Journal of Critical Realism.* U podstaw jego założenia jest propagowanie wiedzy i badań naukowych oraz podjęcie debaty na temat realizmu krytycznego i jego znaczenia dla szeroko pojętej orientacji intelektualnej. Ma być ono alternatywą dla obecnie dominujących poglądów naukowych, inspirowanych bądź myślą pozytywistyczną, albo też postmodernistyczną. Stworzyli oni w ten sposób pewną przestrzeń badawczo-poznawczą dla zaprezentowania poglądów inspirowanych rzeczywistością transcendentalną, tzn. inspirowanych wiarą. Ambicją kolegium redakcyjnego jest także promowanie, rozwijanie, interpretowanie i opisywanie wiedzy o ludziach, jak i o strukturach społecznych w ramach przyjętych założeń, docierając do wielu odbiorców. Ma ono zatem stanowić forum żywej dyskusji naukowej, poruszając istotne tematy społeczne, zabierając tym samym głos w dyskursie publiczno-naukowym, stając po stronie wartości uniwersalnych, na których wspiera się dziedzictwo chrześcijańskiej Europy, jako sfery ludzkich wytworów (społecznych) w danej przestrzeni cywilizacyjnej, którą ludzie wypełniają (Archer, 1996; Wielecki, 2015, s. 47–59).

W skład Międzynarodowej Rady Naukowej czasopisma weszli m.in.: M.S. Archer – honorowa przewodnicząca (University of Warwick – Wielka Brytania), W. Urbanik – przewodniczący (ANS TWP Szczecin), M. Bogunia-Borowska – Uniwersytet Jagielloński, P. Dancák – Uniwersytet Preszowski (Słowacja), P. Dembiński – University of Fribourg (Szwajcaria), Z. Formella – Papieski Uniwersytet Salezjański (Włochy), D. Porpora – Drexel University (USA), M. Rembierz – Uniwersytet Śląski, F. Scalone – Uniwersytet Boloński (Włochy), H. Skorowski – Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, A. Maccarini – Università di Padova (Włochy), M. Szczepański – Uniwersytet Śląski, K. Wielecki – Pontifical Academy of Social Sciences (Watykan) i UKSW i in. Natomiast

skład Komitetu Redakcyjnego stanowią: K. Wielecki – redaktor naczelny, A. Oleszak – zastępca redaktora naczelnego, M. Białas – sekretarz redakcji oraz jego członkowie: M. Bogunia-Borowska (UJ – Polska), G. Leśniewska (ANS TWP Szczecin), M. Rembierz (UŚ), J. Smoluk-Stachowska (ANS TWP Szczecin), K. Wieczorek (UŚ w Katowicach), M. Woś (ANS TWP Szczecin) oraz M. Hajdukiewicz – redaktor statystyczny. Warto nadmienić, iż artykuły przyjmowane są do *Polish Journal of Critical Realism* wówczas, kiedy ich treść zgodna jest z profilem tematycznym.

Bibliografia

- Archer M.S., *Culture and Agency: The Place of Culture in Social Theory*, Cambridge 1996.
- Archer M.S., *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, tłum. A. Dziuban, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2013.
- Archer M.S., *Jak porządek społeczny wpływa na ludzkie sprawstwo? Refleksyjność jako mechanizm pośredniczący między strukturą a sprawstwem*, tłumaczenie T. Skoczył, [w:] *Sprawstwo. Teorie, metody, badania empiryczne w naukach społecznych*, (red.) A. Mrozowicki, O. Nowaczyk, I. Szlachcicowa, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2013.
- Archer M.S., *Morphogenesis: Realism's Explanatory Framework*, [w:] *Sociological Realism*, (red.) A. Maccarini, E. Morandi, R. Prandini, London 2011.
- Archer M.S., *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*, Cambridge 1995.
- Archer M.S., *Social Origins of Educational Systems*, London 1979.
- Archer M.S., *Structure, Agency and the Internal Conversation*, Cambridge 2003.
- Archer M. S., *The Reflexive Imperative in Late Modernity*, Cambridge 2012.
- Baranowski M., *O potrzebie krytycznej teorii społeczeństwa*, Przegląd Krytyczny 2019/1.
- Bhaskar R., *A Realist Theory of Science*, London–New York 2008.
- Bhaskar R., *On the Possibility of Social Scientific Knowledge and the Limits of Naturalism*, Journal for the Theory of Social Behaviour 1978/1 (8).
- Bhaskar R., *Scientific Realism and Human Emancipation*, London 1986.
- Blackburn S., *Oxfordzki słownik filozoficzny*, Woleński J. (red. nauk.), tłum. M. Szczubiałka, Książka i Wiedza, Warszawa 2004.
- Blackburn S., *Prawda jest celem wszelkich dążeń intelektualnych*, Filozofuj. Magazyn popularyzujący filozofię, 2016/3 (9).
- Blumer H., *Symbolic Interaction. Perspective and Method*, New York 1969.
- Bukowska M., *Główne założenia i znaczenie realizmu krytycznego jako jednej z głównych orientacji teoretycznych w naukach społecznych XX i XXI wieku*, [w:] *Studia Realizmu Krytycznego*, t. I: *Sprawczość i podmiotowość*, (red.) M. Bukowska, Warszawa–Kraków 2022.
- Bukowska M., *Zagadnienie ontologii w teorii ekonomii w ujęciu realizmu krytycznego*, Edukacja Humanistyczna 2022/2 (47).
- Donati P., Archer M.S., *The Relational Subject*, Cambridge 2015.
- Górniak J., *Badania społeczeństwa z perspektywy podmiotu działającego*, Zarządzanie Publiczne 2012/1 (19).

- Górniak J., *Podmiotowość i struktura. Uwagi o koncepcji podmiotowości, realizmie krytycznym, motywacji do osiągnięć i argumentach na rzecz metodologicznego indywidualizmu jako „ostatniej instancji”*, Zarządzanie Publiczne 2014/3 (29).
- Goffman E., *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*, Harmondsworth 1979.
- Hałas E., *Florian Znaniecki – zapoznany prekursor symbolicznego interakcjonizmu*, Roczniki Nauk Społecznych 1985 (13).
- Hałas E., *Interakcjonizm symboliczny. Społeczny kontekst znaczeń*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- Hałas E., *Jakie nowe zasady metody socjologicznej? O wielości socjologii interpretacyjnych*, [w:] *W kręgu socjologii interpretatywnej – zastosowanie metod jakościowych*, (red.) J. Leoński, A. Kołodziej-Durnaś, Economicus, Szczecin 2005.
- Hałas E., *Refleksyjny podmiot w świecie społecznym. O paradygmacie i założeniach socjologii interpretacyjnej*, Roczniki Nauk Społecznych 2016/8 (44).
- Leśniewska G., *Laudacja dla znakomitego gościa Akademii Nauk Stosowanych Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Szczecinie Pani Profesor Margaret Scotford Archer*, Edukacja Humanistyczna 2022/2 (47).
- Machaj I., *Tożsamość w warunkach wzmożonej ruchliwości terytorialnej na zachodnim pograniczu Polski*, [w:] *Polskie pogranicza w procesie przemian*, (red.) Z. Kurecz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2019.
- Machaj I., *Walory poznawcze kategorii tożsamości społecznej jednostki*, Człowiek i Społeczeństwo 2017 (44).
- Mariański J., *Godność ludzka jako nowy paradygmat w socjologii moralności*, Edukacja Humanistyczna 2022/2 (47).
- Mariański J., *Religijność młodzieży polskiej w procesie przemian – analizy socjologiczne*, Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Socjologica 2018/2 (10).
- Mariański J., *Socjologia religii i socjologia moralności – kwestionariusze ankiet i wywiadów*, KUL, Lublin 2020.
- Markocka M., *Podmiotowość społeczności lokalnych w świetle wybranych koncepcji socjologiczno-filozoficznych*, Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne 2017/3 (20).
- Mrozowicki A., *Człowieczeństwo: struktura i sprawstwo w teorii socjologicznej Margaret S. Archer*, [w:] *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, Kraków 2013.
- Mrozowicki A., *O kulturze i sprawczości w ujęciu morfogenetycznym*, Kultura Współczesna 2019/3 (106).
- Mucha J., *Socjologia jako krytyka społeczna. Orientacja radykalna i krytyczna we współczesnej socjologii zachodniej*, Zakład Wydawniczy Nomos, Warszawa 1986.

- Nycz E., *Animacja społeczno-kulturalna w działaniu. Refleksja praktyczna z perspektywy ćwierćwiecza*, [w:] *Animacja synergiczności działań edukacyjno-prospołecznych wobec wyzwań współczesności*, (red.) K. Duraj-Nowakowa, J. Charchuła, E. Sowa-Behntane, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Kraków 2018.
- Patomäki H., *The Promises of Critical Realism in the 2020s and beyond*, *Teoria polityki* 2019 (3).
- Rembierz M., *Osoba i jednostka*, [w:] *Etyka polityczna*, P. Świerszcz, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, Kraków 2021.
- Rembierz M., *Pedagogia towarzyszenia i miłosierdzia jako wyjście na peryferia i dążenie do inkluzji – o interpretacji dynamiki i napięć pedagogii ignacjańskiej papieża Franciszka w nieprzejrzystym świecie*, *Horyzonty Wychowania* 2022/21 (57).
- Rembierz M., *Realizm metafizyczny jako inspiracja myśli pedagogicznej. O refleksji antropologiczno-pedagogicznej Stefana Świeżawskiego i jej znaczeniu dla teorii wychowania oraz analiz metapedagogicznych*, *Polska Myśl Pedagogiczna* 2016/2 (2).
- Rembierz M., *Recenzja w sprawie wniosku o nadanie prof. Scotford Archer tytułu doktora honoris causa Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie*, [w:] *Margaret S. Archer, doktor honoris causa Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie Anno Domini MMXVII*.
- Rembierz M., *Spór o koncepcję społeczeństwa i wartość jednostki jako kontekst i wyzwanie dla polskiej myśli pedagogicznej*, *Polska Myśl Pedagogiczna* 2018/4.
- Rembierz M., *The Play between Freedom and Power. On the Human Quest for Self-Determination and Subjectivity in Times of Ideological Fighting for Man's Appropriation*, [w:] *Critical Realism and Humanity in the Social Sciences*, (red.) K. Śledzińska, K. Wielecki, *Archerian Studies* 2016 (1).
- Sprawstwo. Teorie, metody, badania empiryczne w naukach społecznych*, (red.) A. Mrozowicki, O. Nowaczyk, I. Szlachcicowa, Kraków 2013.
- Szacki J., *Historia myśli socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
- Sztompka P., *Teoria stawania się społeczeństwa. Szkic koncepcji*, *Kultura i Społeczeństwo* 1991/1.
- Urbanik W., *Strategie dostosowawcze bezrobotnych w okresie zmiany systemowej w Polsce. Studia nad zbiorowością bezrobotnych Szczecinka 1993-2016*, Wydawnictwo OR TWP, Szczecin 2018.
- Wielecki K., *Youth, Transformation and Mass Culture*, [w:] *Youth and Political Changes in Contemporary World*, (red.) J. Garlicki, Elipsa, Warszawa 1998.
- Wielecki K., *Krótki wykład o podmiotowości*, *Zarządzanie Publiczne* 2014/3 (29).
- Wielecki K., *Nadzieja, troska i horyzonty odniesienia – przyczynek do podmiotowości odniesienia*, *Świat i Słowo* 2016/1 (26).

- Wielecki K., *Narcyzm, podmiotowość i demokracja*, [w:] *Wybrane problemy demokracji i podmiotowości*, (red.) K. Wielecki, Warszawa 2010.
- Wielecki K., Leonarska D., *Odkrywanie Margaret S. Archer. Casus polskiej socjologii*, *Roczniki Historii Socjologii* 2017 (7).
- Wielecki K., *Podmiotowość i sprawczość – z perspektywy realizmu krytycznego*, *Edukacja Humanistyczna* 2022/2 (47).
- Wielecki K., *Podmiotowość w czasie kryzysu*, [w:] *Sprawstwo. Teorie, metody, badania empiryczne w naukach społecznych*, (red.) A. Mrozowicki, O. Nowaczyk, I. Szlachcicowa, Kraków 2013.
- Wielecki K., *Podmiotowość w dobie kryzysu postindustrializmu. Między indywidualizmem a kolektywizmem*, Centrum Europejskie Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2003.
- Wielecki K., *Prawda socjologiczna i realizm krytyczny*, *Rocznik Filozoficzny Ignatianum* 2018/1 (24).
- Wielecki K., *Socjologia na rozstaju dróg. Znaczenie teorii Margaret S. Archer*, *Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne* 2015/1 (10).
- Wielecki² K., *Troski, groza i racjonalność instrumentalna*, *Studia Realizmu Krytycznego* 2022 (1).
- Wielecki K., *Wstęp do wydania polskiego. Dobra Socjologia w trudnym świecie. Znaczenie teorii Margaret S. Archer w czasach kryzysu cywilizacji i socjologii*, [w:] *Kultura i sprawczość. Miejsce kultury w teorii społecznej*, M.S. Archer, przekład P. Tomanek, NCK, Warszawa 2019.
- Woś M., *Aksjonormatywne wymiary wychowania do podmiotowości społecznej. Studium koncepcji wychowania Towarzystwa Salezjańskiego*, Scholar, Warszawa 2022.
- Wysocki A., *Człowieczeństwo, sprawczość i troska transcendentna*, *Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne* 2019/1 (24).
- Wysocki A., *Człowieczeństwo, sprawczość i troska transcendentna*, *Studia Realizmu Krytycznego* 2022 (1).
- Wysocki A., *The Transcendence of the person in forgiveness. The perspective of relational sociology*, *Seminare* 2017/4 (38).
- Wysocki A., *Transcendencja w ujęciu Margaret S. Archer*, *Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne* 2015 (10).
- Ziółkowski M., *Orientacje indywidualne a system społeczny*, [w:] *Orientacje społeczne jako element mentalności*, (red.) J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski, NAKOM, Poznań 1990.
- Znaniński F., *Metoda socjologii*, PWN, Warszawa 2008.
- Zwierzdzyński M. K., *Konstruktywizm a konstrukcjonizm*, *Principia* 2012 (56).

Krótka historia realizmu krytycznego i socjologii podmiotowości w Polsce

Streszczenie

Cel, który stawiany jest przed nauką, dotyczy prawdy m.in. o rzeczywistości otaczającej człowieka. Rozwijany od lat siedemdziesiątych XX wieku realizm krytyczny, będący jednym z programów filozofii nauki, postuluje przedstawianie świata takim jakim jest, kładąc akcent w naukach społecznych na badanie związków, jakie zachodzą pomiędzy działaniem człowieka a strukturami społecznymi.

Niniejszy artykuł w pierwszej części przedstawia dorobek dwóch głównych postaci współczesnego realizmu krytycznego, ważnych dla socjologii światowej, tj. Margaret S. Archer i Roya Bhaskara, ukazuje ich poglądy, które wywarły wpływ na niektórych polskich naukowców sprzeciwiających się nie tylko pozytywizmowi i humeowskiej inspiracji, ale także postmodernistycznej i interpretatywnej wersji humanistyki. Druga część artykułu nawiązuje do poglądów polskich naukowców rozwijających realizm krytyczny na gruncie socjologii i charakteryzuje działalność naukową dwóch ośrodków akademickich w Polsce propagujących ów nurt.

Słowa kluczowe: realizm krytyczny, M.S. Archer, R. Bhaskar, K. Wielecki

A short history of critical realism and the sociology of subjectivity in Poland

Abstract

The goal that is set before science concerns the truth, a. o. about the reality surrounding man. Developed since the 1970s, critical realism, which is one of the programs of the philosophy of science, postulates presenting the world as it is, putting emphasis in social sciences on the study of the relationships between human activity and social structures.

This article in the first part characterizes the achievements of two major figures of contemporary critical realism, important for world of sociology, i.e. Margaret S. Archer and Roy Bhaskara, focusing on their views that influenced some Polish scientists who opposed not only positivism and Hume's inspiration, but also a postmodern and interpretive version of the humanities. The second part of the article relates to Polish scientists developing critical realism in the field of sociology and characterizes the scientific activity of two academic centers in Poland that promote this trend.

Keywords: critical realism, M.S. Archer, R. Bhaskar, K. Wielecki